

Slika naroda jugoistočne Europe u hrvatskim udžbenicima povijesti za osnovnu školu

U prilogu autor ukazuje na stereotype o nekim narodima jugoistočne Europe koji se pojavljuju u udžbenicima povijesti za osnovnu školu.

Stereotipi su uvriježene i teško promjenljive predodžbe o grupi ljudi, primjerice nekom narodu ili društvenoj grupi (seljacima, radnicima, kapitalistima i dr.), koje postoje u svijesti pripadnika drugih grupa ili - kao autostereotip - u pripadnika iste grupe. Riječ je o pojednostavljenim predodžbama, koje vrlo često imaju negativan predznak. Njihova činjenična utemeljenost/neutemeljenost ne smeta da funkcioniraju i žive dugo u svijesti ljudi.

U školskim udžbenicima i priručnicima stereotipi su česta pojava. Budući da su udžbenici često ograničeni brojem stranica, složene pojave mnogo je lakše i efektnije objasniti ili prikazati uz pomoć nekog stereotipa. Štedi se prostor i ne mora se objašnjavati zašto ovo ili ono... Zahtijevaju manje napora od autora da objašnjava složene povijesne procese, a lakše su prihvatljivi i učiteljima i učenicima. S druge strane, stereotipi su pogodni za različite manipulacije i stvaranje krive predodžbe o pojedinim povijesnim zbivanjima, o osobama, društvenim grupama ili pak o cijelim narodima. Stoga je neobično važno da "slika drugoga", napose "slika susjeda" u školskim priručnicima bude što dalje od stereotipa, a što bliže stvarnom stanju stvari. S obzirom na prirodu školske knjige i na sve okolnosti koje prate njezinu proizvodnju u tranzicijskim zemljama, moramo biti sa i zadovoljni svakim, pa i najmanjim pomakom u tom pravcu. Nikad u analizama koje provodimo ne smijemo zaboraviti na činjenicu da gotovo svugdje školske udžbenike odobrava ministar prosvjete ili neki drugi visoki činovnik državne vlasti. Stoga je stanje školskih udžbenika ne samo rezultat razvoja struke, znanja i hrabrosti autora, uredničkih sposobnosti ili izdavačkih mogućnosti, nego često i općeg stanja duha u pojedinom društvu.

Ovdje ću pokušati pokazati kako su u hrvatskim udžbenicima povijesti za osnovnu školu predstavljeni naši istočni susjedi, prije svega Turci Osmanlije i Srbi, napose kako su prikazani u udžbenicima za šesti i osmi razred. Budući da su u određenim vremenskim razdobljima upravo Turci i Srbi bitno obilježili hrvatsku povijest, o njima se u školi uči mnogo više nego o ostalim narodima jugoistočne Europe. Slobodno se može ustvrditi da o njima postoje stereotipi. Turci su oduvijek u hrvatskim udžbenicima povijesti prikazivani kao neprijatelji i osvajači, porobljivači, dok su Srbi malo bili "bratski", čak i jedan od "naših" naroda, a danas su pomalo "zaboravljeni".

Nastavni program povijesti i udžbenici

"Derenčin je pojurio za Turcima. Kad je hrvatska vojska protutnjala pokraj turske zasede u šumi, ona ih je napala s leđa. Tada se okrenuo i Jakub sa svojim dijelom vojske. Hrvat-

ska vojska bila je opkoljena i doslovno sasječena. Približno 10 000 Hrvata ostalo je na bojnopolju, a otprilike 1500 ih je zarobljeno, među kojima i ban Derenčin. Njegovu su sinu Turci odsjekli glavu i stavljali je ocu skupa s jelom. Prema izjavi viteza, koji je iz šume promatrao prizor, Turci su svima koji su ležali na polju, i mrtvima i ranjenima, rezali nosove. Naime, za svaku su neprijateljsku glavu od sultana dobivali dukat. Sad su ponijeli samo nosove jer je glava bilo previše."¹

To je opis Krbavske bitke između Osmanlija i Hrvata 1493. godine u jednom od dva usporedna (alternativna) udžbenika povijesti koji su danas u uporabi u hrvatskim školama. Drugi opis istog tog događaja glasi: "Iako su oprezniji predlagali da se Turcima postavi stupica, Derenčin je ustrajao u želji da se s njima ogleda na otvorenom polju. Turska je vojska po prvi put nosila oklope, što je iznenadilo Hrvate, naviknute samo na laku tursku konjicu. U žestokoj bitki na Krbavskom polju izginuo je velik dio plemstva, a mnogo je bilo zarobljenih. Samo su se rijetki spasili bijegom, ili su kasnije bili otkupljeni od Turaka posredovanjem dubrovačkih trgovaca. Krbavska je bitka bila najveći poraz Hrvata u ratovima s Turcima. Hrvatska je obrana bila znatno oslabljena, a zemlja izložena pljačkašima i osvajačima."²

Udžbenici povijesti u Hrvatskoj, kao uostalom i svi drugi udžbenici, moraju poštivati i slijediti određeni nastavni plan i program koji propisuje Ministarstvo prosvjete i športa RH. U tome planu potanko su razrađene teme koje se moraju obraditi u nastavi. Najnoviji hrvatski nastavni plan za učenje povijesti imao je pomalo neobičnu sudbinu, o kojoj na ovom mjestu nema potrebe govoriti. Nastao je u teškom tranzicijskom i ratnom vremenu nakon 1991. godine. Važno je istaknuti da je u nekoliko navrata bio predmet oštrih kritika znanstvenika i da ima brojne nedostatke. Vjerujem da neće izdržati još dugo, te da ćemo uskoro u Hrvatskoj moći argumentirano razgovarati ne o njegovu poboljšanju, nego o promjeni. Postoje znakovi da će se to uskoro i dogoditi.

No, nastavni plan i program postoji i nema druge doli raditi prema njemu, jer na to obvezuje zakon. Citatima na početku ovog odjeljka htio sam pokazati kako se u okviru istoga nastavnog programa može različito govoriti o određenim zbivanjima, osobama i povijesnim procesima.

Balkan i balkanski narodi - zapravo bolje bi bilo reći prostor jugoistočne Europe i narodi koji ga nastavaju, jer riječ *Balkan* u hrvatskom jeziku ima neizbrisivo negativnu konotaciju - u našem su nastavnom programu i u udžbenicima povijesti danas zastupljeni znatno manje nego ikad ranije. Djelomice zbog nastojanja da "iz nastave povijesti uklonimo preopterećenost učenika gomilanjem činjenica, te umjesto njih stavimo naglasak na kulturu i svrhu učenja povijesti".³ Kakve li sreće kad bi hrvatski učenici uistinu bili rasterećeni učenja pustih činjenica o ratovima i političkim zbivanjima i osobama, a kad bi više učili o kulturi, umjetnosti i znanosti. No, i u nastavnom programu i, u udžbenicima vrvi od političke povijesti, i to u najlošijem svjetlu tradicionalne historiografije. Samo jedan primjer: učenici sedmog razreda prema prvotnoj verziji programa u posebnoj lekciji učili su o svakodnevnom životu u drugoj polovici 19. stoljeća. U novoj, izmijenjenoj i konačnoj verziji ta je lekcija naprosto ukinuta i kao jedna natuknica uključena u prethodnu lekciju pod naslovom "Druga industrijska revolucija".⁴

¹ Ivo Makek, *Povijest 6*, Zagreb 1997., str. 74

² Neven Budak - Vladimir Posavec, *Radanje suvremene Hrvatske i Europe*, Zagreb 1998., str. 79

³ Nastavni program povijesti od V. do VIII. razreda osnovne škole, *Vjesnik Ministarstva prosvjete i športa Republike Hrvatske*, br. 12, Zagreb 25.XI.1997., str. 3

⁴ Nastavni program..., str. 10

No, mnogo je važniji razlog smanjivanja učenja jugoistočnoeuropske povijesti najnoviji politički razvoj u "ovom dijelu Europe", kako se to često eufemistički ističe u različitim prilikama. Svako učenje o povijesti naših susjeda s istoka u krugu tradicionalnih povjesničara, povezanih s vlastima, smatra se nepotrebnim, često se iskrivljeno promatraju određene povijesne pojave i događaji, a kritičko se razmišljanje odbacuje. Raduje činjenica da ipak postoje povjesničari suvremenih i otvorenih pogleda, koji ne smatraju da "sve zlo dolazi s istoka", nego pokušavaju povijesne procese i zbivanja objasniti u njihovu kontekstu, te primijeniti svoje spoznaje i u školskim priručnicima. A to nije uvijek lako.

Na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, dakle dok je Hrvatska bila u sastavu Austro-Ugarske, o jugoistočnoeuropskoj povijesti⁵ učilo se u posebnim lekcijama o Bizantu, o bugarskoj i srbijanskoj državi u srednjem vijeku, o Osmanskom Carstvu, te o srpskim i grčkim ustancima za oslobođenje od osmanske vladavine. Povijesni su prikazi opširni i - za svoje vrijeme - metodološki suvremeni. Povijesne osobe ističu se kao pokretači povijesnih zbivanja, a o životu običnog puka nema govora.

U nastavnim programima i udžbenicima koji su u Hrvatskoj u uporabi bili nakon II. svjetskog rata do 1991./92. godine povijest jugoistočne Europe proučavala se u smanjenom obujmu: napose, izostavljene su teme o bugarskoj povijesti. U šestom razredu u posebnim se cjelinama proučavala povijest južnih Slavena, ali bez Bugara (sic!). U svakoj cjelini uglavnom po jedna lekcija bila je namijenjena Hrvatima, Slovencima, Srbima, Makedoncima, Crnogorcima i Bosni (namjerno ističem Bosni, jer Bošnjaka u tim udžbenicima nema čak niti kao Muslimana - u razdoblju ranoga novog vijeka i 19. stoljeća dosljedno se govori o "Turcima"). Očito je okvir ondašnje Jugoslavije nametnuo i takav raspored proučavanja povijesnog gradiva. Lingvističko određenje koje se koristilo u naslovu cjelinâ "nacionalne" povijesti u šestom razredu zamijenjeno je državnim određenjem u sedmom razredu, pa su učenici učili o "jugoslavenskim narodima" ili "jugoslavenskim zemljama". Naravno, u osmom razredu nije bilo poteškoća, jer se već moglo govoriti o Jugoslaviji.⁶

Ubrzo nakon proglašenja nezavisnosti u Hrvatskoj se počelo raditi na usklađivanju nastavnog plana i programa povijesti, te preuređivanju udžbenika. Upravo tako, u početnom razdoblju samostalne Hrvatske koristili su se preuređeni stari udžbenici povijesti. Iz njih je izbačena (ne uvijek dosljedno i dovoljno vješto) marksističko-komunistička ideologija i jugoslavenski okvir, premda niti to nije učinjeno posve do kraja. U međuvremenu je nastao novi nastavni plan i program kojem je autor Agneza Szabo, koji je zapravo u svom temelju iskoristio stare udžbenike. Taj je program isprva imao "sanacijsko" obilježje da bi u jesen 1997. stekao status trajnog nastavnog plana i programa. Već sam napomenuo kako postoje naznake da će njegova "trajnost" ipak biti privremena i da ćemo u Hrvatskoj uskoro povesti ozbiljnu raspravu o nastavi povijesti u osnovnim i srednjim školama. Nadam se da će pobijediti kriterij znanstvenosti i tolerancije, te da će biti napušten obrazac koji je sada uveliko na snazi.

⁵ U analizi koja slijedi nisam uzeo u obzir teme iz prapovijesti i antičke povijesti, koje se danas obrađuju u petom razredu osnovne škole, odnosno prvom razredu gimnazije. One su obrađene dostatno, čini se čak i preopširno.

⁶ Plan i programi odgoja i osnovnog obrazovanja, *Vjesnik Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske*, br. 15, Zagreb 1984.

Turci Osmanlije

Turci Osmanlije bitno su obilježili povijest jugoistočne Europe u razdoblju od sredine 14. do početka 20. stoljeća. Od njihova osvajanja pojedinih srednjovjekovnih zemalja, preko uspostave timarsko-spahijskog feudalnog sustava, islamizacije i donošenja novih kulturnih vrijednosti, do vremena krize, čitlučenja, gubitka teritorija i napokon protjerivanja s europskog kopna do linije Enos-Midija nakon Balkanskih ratova oni su bili tu pored nas i ostavili su neizbrisiv trag. Stereotip kojim su obilježeni vrlo je snažan i teško ga je mijenjati, a oni koji to pokušavaju nerijetko imaju probleme. A taj stereotip, koji postoji u hrvatskim udžbenicima još od prošlog stoljeća glasi: Osmanlije su osvajači, porobljivači, oni su "divljiji", "ljuti", "okrutni"... (što u stvarnosti nisu, a napose nisu oni jedini nabijali na kolac i radili zločine prema nevojničkom stanovništvu za što ih se u udžbenicima neprestano tereti). S druge strane, kršćanski su narodi, koji su se našli na njihovu udaru (ranije svi, danas najčešće samo Hrvati), predstavljeni kao branitelji i borci za slobodu, kojima se pridaju i mitske vrijednosti "branitelja kršćanstva" ili "predziđa kršćanstva"...

Već u prošlostoljetnim udžbenicima Osmanlije nisu dobro prošli: naziva ih se "divljima", "ljutim" i navodi narodna poslovice "Kuda Osmanlije prolaze, tuda trava ne raste ni cvieće ne cvate"⁷, a u jednom su školskom priručniku okarakterizirani kao "okrutni".⁸ Nakon što su prodrli u Europu i zauzeli "najljepše zemlje byzantske" Osmanlijama su se na udaru našli slavenski narodi: Bugari i Srbi, a potom i Hrvati, koji su se "borili divovskom hrabrošću i srčanošću", ali su im ipak sva tri podlegla.⁹

U udžbenicima socijalističke Hrvatske Osmanlije su također prikazivani crnim bojama kao osvajači i pljačkaši. Autor navoda s početka ovog teksta Ivo Makek pisao je udžbenike i sudjelovao u definiranju nastave povijesti tijekom gotovo cijeloga poratnog razdoblja. U svom udžbeniku iz 1963. on govori o "divljim turskim konjanicima" i poučava učenike kako su za sultanom Muratom I. "srljali primitivni i siromašni nomadi željni plijena i spremni da izvrše ono što im on naredi".¹⁰ Povijesne izvore Makek koristi da pojača opći dojam o divljaštvu i okrutnosti Turaka, a o Krbavskoj bitki govori ipak mnogo umjerenije nego u svom najnovijem udžbeniku. Doduše, ne može bez ovakvih opisa: "Danju i noću plamtjela su sela, a izubijani i krvavi zarobljenici teturali su iza turskih konjanika vezani za repove njihovih konja".¹¹ Zanimljivo je napomenuti da je u svom predavanju što ga je još 1946. držao okružnim i kotarskim referentima osnovnih škola NR Hrvatske, Makek između ostalog zagovarao i uporabu ilustracija i "umjetničke historijske literature", tj. ulomaka iz književnih i drugih djela u prikazivanju povijesnih zbivanja radi njihova "emocionalnog djelovanja na učenike".¹² Ne bi uopće bilo problema kad bi autor predlagao da se u tu svrhu koriste ilustracije ili umjetnički opisi znamenitih građevina ili pojedinih povije-

⁷ Ivan Hoić, *Poviest novoga vieka za niže razrede srednjih učilišta*, Zagreb 1878, str. 141, 142, 148

⁸ Ivan Hoić, *Slike iz obće poviesti za više djevojačke škole*, Zagreb 1883., str. 46

⁹ Ivan Hoić, *Slike iz obće poviesti za više djevojačke škole*, Zagreb 1883., str. 47

¹⁰ Ivo Makek, *Prošlost i sadašnjost 1*, Zagreb 1965., str. 151, 170

¹¹ Ivo Makek, *Prošlost i sadašnjost 1*, Zagreb 1965., str. 176; Isti opis Makek ponavlja i u svom udžbeniku napisanom u suautorstvu s Blagotom Draškovićem i Olgom Salzer *Narodi u prostoru i vremenu 2*, Zagreb 1974., str. 95, ali je u njegovu udžbeniku u suautorstvu sa sveučilišnim profesorom Josipom Adamčekom *Čovjek u svom vremenu*, Zagreb 1985., str. 131, potonja rečenica izostavljena. Ponovno je vraćena u najnovijem udžbeniku *Povijest 6*, str. 97, doduše malo izmijenjena.

¹² Ivo Makek, *Metodska uputstva za povijesnu nastavu*, Zagreb 1946., str. 19 i dr. - Na početku ovoga svog referata Makek je citirao Staljinove riječi: "Obrazovanje je oružje čiji efekat zavisi od toga tko ga drži u svojim rukama, koga tim oružjem hoće udariti." (str. 3)

snih osoba. Ne, on je školskim nadzornicima predlagao neka potiču svoje učitelje da koriste sljedeći literarni opis smrti vođe hrvatsko-slovenske seljačke bune iz 1573. godine: "Koža mu prsnu, krv briznu, bijele usnice zadrhtaše, smrtna bljedoća osu mu lice... Zatim počeo se oči točiti i točiti..."¹³ Kad se pogleda u njegov najnoviji udžbenik, postaje očito da tijekom cijelog svog dugogodišnjeg bavljenja udžbeničkom problematikom Makek nije otišao niti korak dalje od onoga što je tumačio prije pola stoljeća. Za njegov najnoviji udžbenik veću krivicu snose recenzenti i urednik knjige negoli on sâm.

U današnjem hrvatskom nastavnom planu i programu za osnovnu školu Turci Osmanlije prvi bi se puta trebali pojaviti u sklopu lekcije koja je u nastavnom programu naslovljena *Alpske i balkanske zemlje. Nove sile - Austrija i Turska* (sic!). U njoj bi se - prema zahtjevu programa - trebale obraditi sljedeće teme: slovenske pokrajine i Habsburgovci, Raška u doba Nemanjića (1170.-1371.), Turci-Osmanlije i turska osvajanja na Balkanskom poluo-toku.¹⁴ Zapravo je jasno da je ovdje riječ o ogoljenom programu iz razdoblja Socijalističke Republike Hrvatske prema kojem se u šestom razredu osnovne škole u posebnim lekcijama učilo o "slovenskim zemljama pod tuđinskom vlašću", o Srbiji u doba Nemanjića i o "jugoslavenskim zemljama" i prodoru Turaka.¹⁵ Srednjovjekovna povijest Bosne nije skraćena u odnosu na stari program - štoviše, proširena je - ali je uključena u cjelinu u kojoj se obrađuju teme iz hrvatske povijesti. Budući da je autorica programa bila prilično nevjesta i neinventivna, u naslovu lekcije uporabila je sintagmu "alpske i balkanske zemlje". Pitam se gdje su onda Švicarska, sjeverna Italija, Bavarska, Bugarska, Grčka (Bizant)...

Frane Sabalić, autor udžbenika što je u uporabi u školama bio samo jednu školsku godinu (1996./97.), a potom je zbog ideologiziranosti i nepoštivanja osnovnih načela povijesne struke povučen, u ovoj lekciji o "alpskim i balkanskim zemljama" vrlo fragmentarno i nejasno - što je osobina gotovo cijelog teksta udžbenika - govori o svemu onome što nastavni program traži: o "slovenskim pokrajinama", odnosno zemljama u kojima žive Slovenci, potom o Raškoj (Srbiji) za vrijeme Nemanjića i napokon o Turcima Osmanlijama i njihovim osvajanjima na Balkanu. Prema tvrdnji autora, akindžije "žare i pale", a na kraju izlaganja ističe se da "turskim osvajanjima pokorenim stanovništvu nameće se islamska civilizacija".¹⁶ Da to naprosto nije točno, da su primjeri nasilnog nametanja islama rijetki, kao i da je položaj zavisnog seljačkog stanovništva u klasično doba Osmanskog Carstva u mnogome bio bolji od položaja seljaka u srednjoj Europi, autora udžbenika uopće ne zanima.

Naprosto je nevjerojatno, ali Ivo Makek Turke Osmanlije vidi već na početku 13. stoljeća u vrijeme križarskog osvajanja Carigrada i rušenja Bizanta: "Obaranjem Bizanta križari su otvorili islamu vrata Europe. U Maloj Aziji stajali su spremni za pokret tvrdi muslimani - Turci Osmanlije".¹⁷ Takve grube materijalne pogreške i nelogičnosti autorima udžbenika iz povijesti ranije se nisu događale.

U svom prikazu osmanskih osvajanja jugoistočne Europe Makek, između ostalog, tvrdi da su Turci "sasjekli" srpsko-makedonsku vojsku 1371., "potukli" vojsku srpskog kneza

¹³ Ivo Makek, *Metodska uputstva za povijesnu nastavu*, n. dj., str. 19. - Valjda je na tragu te svoje preporuke u i najnovijem udžbeniku Makek napisao sljedeće o sudbini poraženih seljaka 1573. godine: "Pobjednici su u osvetničkom bijesu zvjerski obračunavali s poraženima. Prema suvremenom zapisu, samo na jednoj kruški bilo je obješeno šesnaest nesretnih seljaka, 'izloženih vjetrovima da ih njišu i pticama da ih kljuju'" (I. Makek, *Povijest 6*, str. 96) - Riječ je o udžbeniku namijenjenju djeci od 11-12 godina!

¹⁴ Nastavni program..., 1997., str. 7

¹⁵ Plan i programi..., 1984., str. 6

¹⁶ Frane Sabalić, *Povijest 6*, Zagreb 1996., str. 40-41

¹⁷ Ivo Makek, *Povijest 6*, str. 47; isto piše i u uvodu cjeline "Europa u razvijenomu i kasnomu srednjem vijeku, od XI. do kraja XV. stoljeća", str. 44

Lazara na Kosovu polju 1389., ali da su i sami doživjeli tešku sudbinu kad ih je vojska Tamerlana "satriła" (1402.). Nakon potonje bitke i sâm je sultan Bajazid II. zarobljen i "odvučen u Aziju gdje je hromom Tamerlanu služio kao oslonac s čijih je leđa uzjahivao konja". Nakon što je 1453. osvojio Carigrad, Mehmed II. je, prema Makeku, "stanovništvo što rasprodao, što raspodijelio svojim spahijama i janjičarima".¹⁸ - Eto, ponovno se pojavljuju Turci kao porobljivači, a njihov sultan rasprodaje stanovništvo najvećeg grada ondašnjeg svijeta! U svom udžbeniku Makek donosi čak 3 ilustracije na kojima je prikazano kako izgleda spahija i 2 ilustracije janjičara. O akindžijama autor govori na nekoliko mjesta, uvijek vrlo negativno: oni su "žarili i palili" uz granice, "akindžijski su čopori, šuljajući se šumama, upadali u hrvatska sela i činili strahote", akindžije "pustoše" određena područja¹⁹, a vrhunac tog negativnog određenja popraćen je još i dodatnom obavješću da su se akindžije novačili među Vlasima: "Turci su u Hrvatskoj ratovali na svirep način ne samo protiv vojnika nego i protiv golorukog stanovništva"²⁰. Osvajanja bi pripremili uz pomoć pograničnih odreda - akindžija, koje su organizirali od selilačkih stočara - Vlaha. Ove su dovlačili iz planinskih područja oko gornje Drine, Lima i Ibra. Akindžije bi na svojim konjima iznenada, najčešće noću, upadali u sela i u njima pljačkali, klali i palili, a zarobljenike bi vezane za konjske repove odvodili u Tursku. Zažareno nebo iznad zapaljenih sela izazivalo bi paniku nadaleko."²¹

Važno je napomenuti da je u cijeloj lekciji o " Austriji i Turskoj - novim velikim silama na granicama Hrvatske" na dvije i pol stranice samo 9 (devet!) redaka i jedno pitanje posvećeno prikazu austrijske povijesti, a ostatak turskoj povijesti i povijesti Srbije u doba Nemanjića.²² Čak i na samo devet redaka autor je uspio napisati niz netočnosti.

Također, u uvodnom dijelu cjeline o ranom novom vijeku (16.-18. stoljeće) Makek Osmansko Carstvo naziva "sirovom islamskom silom".²³

Autori udžbenika *Rađanje suvremene Hrvatske i Europe* Neven Budak i Vladimir Posavec drugačije su postavili cijeli problem oko povijesti susjednih zemalja i naroda, napose Osmanlija. Njihov je udžbenik imao neobičnu sudbinu. Tri je godine izabiran na natječaju za najbolji udžbenik za šesti razred osnovne škole, u sva je tri slučaja povjerenstvo odbacivalo ostale rukopise udžbenika (upravo gore spominjana dva udžbenika Frane Sabalića i Ive Makeka), ali je Ljilja Vokić, tadašnja ministrica prosvjete i športa uporno odbijala potpisati odobrenje udžbeniku za uporabu u školama. Tek kad je izdavač pripremio i gotovo tiskao knjigu, gospođa ministar potpisala je rješenje. Odmah potom raspisala je novi natječaj, a na njemu je udžbenik Nevena Budaka i Vladimira Posavca ponovno prošao i napokon dobio odobrenje za uporabu u školama prema uvjetima zakona. Stoga od ove školske godine (1998./99.) dio učenika radi po tom udžbeniku, a dio po Makekovu.

Nešto manje od polovice teksta u lekciji pod naslovom "Nove sile: Austrija i Turska" Budak i Posavec posvetili su austrijskoj povijesti, ali uistinu i govoreći o problemima povijesti habsburške države u cjelini. Za razliku od autora prethodna dva udžbenika, Budak i Posavec objašnjavaju pojam *Austrija* i područje koje on obuhvaća. U ostalom dijelu teksta

¹⁸ Ivo Makek, *Povijest 6*, str. 59-60

¹⁹ Ivo Makek, *Povijest 6*, str. 58, 74, 94

²⁰ Fraza "goloruko stanovništvo" neodoljivo podsjeća na fraze o napadima fašista i njihovih pomagača u II. svjetskom ratu na "goloruko stanovništvo" ili pak na najnovije teze o "golorukom srpskom stanovništvu" u Hrvatskoj uoči posljednjeg rata, kojem je morala u pomoć priskočiti Jugoslavenska narodna armija, te ga naružati i štiti.

²¹ Ivo Makek, *Povijest 6*, str. 97

²² Ivo Makek, *Povijest 6*, str. 58-60

²³ Ivo Makek, *Povijest 6*, str. 80

ove lekcije oni govore o Turcima Osmanlijama kao "vještim ratnicima", o "onemoćalom Bizantu", te o Srbiji koja je pod carem Dušanom "postala velika sila" i o tome kako se "činilo da će tursko nadiranje na području jugoistočne Europe, moći zaustaviti jedino Srbi"²⁴, te napokon o padu Srbije i Bizanta pod osmansku vlast.²⁵ Oni donose i ilustraciju - portret Mehmeda Osvajača, kojega je izradio talijanski renesansni slikar Bellini, ističući kako su Turci "u Bizantu vidjeli velikog neprijatelja, ali su, nakon osvajanja Carigrada, nastojali oponašati kršćanske careve". U njihovoj knjizi nema ilustracija spahija (sjetimo se Makeka: 3), a ilustracija janjičara nalazi se u jednoj drugoj lekciji.

Turci Osmanlije su mnogo manje zastupljeni u sedmom i osmom razredu. Više nisu pljačkaši niti su okrutni. Češće od pojma Osmanlije pojavljuje se pojam osmanska vlast. No, i u udžbenicima za sedmi razred - također su dva²⁶ - pristup je različit.

Ono što je u šestom razredu stalo u jednu lekciju, tj. "alpski i balkanski prostor" u sedmom se razredu "pretvorilo" u četiri lekcije u cjelini pod naslovom *Alpski i balkanski prostor od kraja XVIII. do sredine XIX. stoljeća*. Upravo s polovicom 19. stoljeća taj "magični prostor" nestaje s obzorja interesa autorice nastavnog programa, a s time i iz vidokruga autora udžbenika. Doduše, njegov jugoistočni dio povremeno se javlja u sklopu europske povijesti (u odjeljku o velikoj istočnoj krizi 1875.-78.) ili pak u zasebnoj cjelini (sic!) o balkanskim ratovima,²⁷ kao i u osmom razredu u cijeloj lekciji pod naslovom *Nacionalni pokret u Turskoj* (sic!).²⁸ Potonje je svakako kuriozitet - hrvatski učenici u osmom razredu u zasebnoj lekciji uče o "nacionalnom pokretu u Turskoj", odnosno o postanku moderne turske države. Posve je nejasno kako je takva nastavna jedinica dospjela u program i potom u udžbenik.²⁹ U starim programima i udžbenicima toga, naravno, nema. Osim o Turskoj učenici osmog razreda u posebnim lekcijama uče o Sovjetskoj Rusiji, Italiji, Njemačkoj i Japanu - nema niti susjednih zemalja niti zapadnih država... Nema više "alpskog i balkanskog prostora". Ostao je u tami 19. stoljeća.

Srbi

Neosporno je da su Srbi Hrvatima važan susjed, već i zbog činjenice da srpska manjina živi u Hrvatskoj, a hrvatska u Srbiji, odnosno Saveznoj Republici Jugoslaviji. Zajednička prošlost, u kojoj je bilo i žestokih međusobnih sukobljavanja, napose u 20. stoljeću, rezultirala je nizom stereotipa koji postoje i u udžbenicima povijesti za osnovnu školu. Vrlo je

²⁴ Ta je rečenica izazvala recenzenticu ovog udžbenika Agnezu Szabo, inače autoricu programa i posebnu izvjestiteljicu Ministarstva prosvjete i športa RH za udžbenike povijesti, da u svojoj recenziji napiše, između ostalog, sljedeće: "Kome se to 'činilo da će tursko nadiranje moći zaustaviti jedino Srbi?'" Njezina recenzija bila je u konačnici negativna jer je pred autore postavila niz neprihvatljivih zahtjeva. - *Izjava recenzenta o cjelovitom rukopisu udžbenika*, Zagreb 1.VII.1997. (u posjedu autora).

²⁵ Neven Budak - Vladimir Posavec, n dj., str. 58-60

²⁶ Filip Potrebeca - Dragutin Pavličević, *Povijest*, Zagreb 1997.; Damir Agičić, *Povijest 7*, Zagreb 1998. - Budući da sam autor jednog od ova dva udžbenika, ustručavam se analize konkurentskog udžbenika. Stoga ću u daljnjem tekstu samo naznačiti neke glavne probleme prikaza povijesti Srba i ostalih balkanskih naroda u 19. stoljeću.

²⁷ U svom sam udžbeniku tu očitu nelogičnost da jedna lekcija čini jednu cjelinu ispravio, pa lekciju o balkanskim ratovima donosim u cjelini "Prvi svjetski rat" pod naslovom *Balkanski ratovi - predigra svjetskom ratu*. Usp. Damir Agičić, *Povijest 7*, Zagreb 1998., str. 107-109

²⁸ Ivo Perić, *Povijest 8*, Zagreb 1996., str. 30-31

²⁹ Nastavni program..., 1997., str. 11

važno da se čim prije i što više razbiju ti stereotipi, te da se uče relevantne činjenice iz povijesti - i iz povijesti, međusobnih odnosa Hrvata i Srba i iz povijesti Srbije općenito.

U prošlom stoljeću hrvatski su đaci o Srbima kao južnoslavenskom narodu učilo relativno mnogo. Još su više učili đaci u doba prve i druge Jugoslavije. Naravno, na to je utjecao okvir zajedničke države i prosvjetna politika koja se, napose u međuratnom razdoblju, vodila iz jednog centra - prosvjetnog ministarstva u Beogradu. U to su doba stereotipi o zajedničkom podrijetlu, sličnosti i "bratstvu i jedinstvu" bili snažno pojačani. U socijalističkoj Hrvatskoj učilo se o svim "našim" narodima: Slovencima, Srbima, Makedoncima, Crnogorcima i narodima Bosne i Hercegovine, te - naravno - najviše o Hrvatima.

U novim hrvatskim povijesnim udžbenicima o našem prvom istočnom susjedu uči se znatno manje nego ranije. Bitka na Kosovu 1389., važan povijesni događaj u ranoj fazi osmansko-kršćanskog sukobljavanja, u udžbenicima s kraja 19. stoljeća i iz razdoblja socijalističke Hrvatske opširno je opisivana. Između ostalog, isticana je i činjenica da su Srbima pomogli vojni odredi bosanskog vojvode Vlatka Hranića i hrvatskog bana Ivana Horvata, te mnogo Bugara, nešto albanskih feudalaca i čete što ih je poslao vlaški vojvoda Mirča,³⁰ odnosno "odredi bosanskog i hrvatskog plemstva"³¹ ili pak "vojska koju je poslao bosanski kralj Tvrtko I".³²

Novi hrvatski nastavni plan i program ne zahtijeva izričito spominjanje i opisivanje Kosovske bitke, nego traži da se govori o osmanskim osvajanjima na Balkanskom poluotoku.³³ No, niti stariji nastavni planovi nisu u tezama posebno isticali Kosovsku bitku, već su zahtijevali da se govori o turskim osvajanjima "naših zemalja" do kraja 16. stoljeća.³⁴ Stoga se i moglo dogoditi da se u najnovijim hrvatskim udžbenicima povijesti za šesti razred osnovne škole bitka na Kosovu spominje na dva različita načina. U jednom se slučaju posve marginalizira i samo spominje - doslovce samo spominje,³⁵ dok joj se u drugom posvećuje dostatna pozornost i objašnjava što je ona značila, kako je do nje došlo i kako je tekla. Ističe se činjenica da su Srbima u pomoć došle trupe bosanskog kralja Tvrtka, a među njima i Hrvati.³⁶

Govoreći o ratu za oslobođenje od Osmanlija (1683.-1699.), Makek ističe da su Hrvati "taj jedva dočekani rat prihvatili kao svoj" i podigli niz ustanaka protiv osmanske vlasti u hrvatskim krajevima. Kad je carska vojska prodrla na Balkan i zaprijetila da odsiječe Bosnu od unutrašnjosti Osmanskog Carstva, francuski kralj Luj XIV. - "najkršćanskiji Turčin", kako ga naziva Makek - napao je Habsburgovce sa zapada. Stoga se habsburška vojska povukla, trpjela je poraze, Turci su osvojili Beograd, a u prodoru u Ugarsku³⁷ spriječio ih je Eugen Savojski. S carskom se vojskom u južnu Ugarsku povuklo oko 30 000 Srba, koji su se bojali osвете Turaka zbog ustanka što su ga bili podigli protiv njih.³⁸

³⁰ Ivan Hoić, *Obća poviest za građanske škole*, Zagreb 1879., str. 171-172

³¹ Ivo Makek - Blagota Drašković - Olga Salzer, *Narodi u prostoru i vremenu*, Zagreb 1974., str. 92

³² Ivo Makek - Josip Adamček, *Čovjek u svom vremenu*, Zagreb 1985., str. 126

³³ Nastavni program..., 1997. str. 7

³⁴ Nastavni plan i programi..., 1984., str. 6

³⁵ Frane Sabalić (*Povijest*, n. dj., str. 41) spominje da se bitka odigrala i da je turska vojska pobijedila, ali je bitka među Srbima kasnije "poprimila mitološko značenje unatoč porazu", a Ivo Makek, (*Povijest* 6, str. 59) piše da su Turci 1389. "potukli vojsku srpskog kneza Lazara na Kosovu polju".

³⁶ Neven Budak - Vladimir Posavec, n. dj., str. 59-60

³⁷ Makek dosljedno u cijelom udžbeniku govori o Mađarskoj umjesto u Ugarskoj.

³⁸ Ivo Makek, *Povijest* 6, str. 103-104

Obavijesti koje učenici mogu dobiti iz Budak-Posavčeva udžbenika i ovdje su bitno drugačije. Prvo, autori ne spominju kralja Luja XIV. već Francusku, koja nije htjela dopustiti da Austrija, njezin "vječiti protivnik", previše ojača, te ju je napala. Turci su se "vrlo surovo" obračunavali s kršćanskim pobunjenicima, pa je "velik dio Srba, pogotovu s Kosova" preselio u sigurne krajeve pod vodstvom svog vrhovnog crkvenog poglavara, pečkog patrijarha Arsenija III Crnojevića. Autori još navode i to da je seoba Srba završila "njihovim naseljavanjem u Srijemu, Slavoniji i južnoj Ugarskoj", dok su se na napuštene srpske zemlje u većem broju započeli naseljavati Albanci. U tih nekoliko rečenica autori su dali mnogo podataka važnih i za razumijevanje današnje situacije: otkud Srbi u dijelovima Hrvatske, zašto Albanci na Kosovu...

Već sam napomenuo da se u udžbenicima za sedmi razred Srbi pojavljuju u nastavnim lekcijama u cjelini o "alpskom i balkanskom prostoru", u nastavnim temama o velikoj istočnoj krizi i balkanskim ratovima. Osim toga, pojavljuju se i u kontekstu hrvatsko-srpskog sukobljavanja u Hrvatskoj. Predstavljena je borba Srba protiv Mađara tijekom revolucije 1848.-49., a prikaz srbijanske povijesti u prvoj polovici 19. stoljeća je korektan. Na eventualne zamjerke ovoj ocjeni - s obzirom da se u oba postojeća udžbenika politika Ilije Garašanina i njegovo *Načertanije* ocjenjuju kao početak velikosrpske politike - odgovaram da postoje istovjetna mišljenja i u hrvatskoj i u srpskoj historiografiji.³⁹

Dok su u ranijim udžbenicima Gavrilo Princip i njegovi suradnici u pripremanju izvođenju atentata na nadvojvodu Franju Ferdinanda bili slavljani kao nacionalni junaci, danas se o tom događaju uči posve suprotno. Ističe se kako su taj teroristički čin pripremali i izveli pripadnici srpskog naroda, te da je u nj bila umiješana i službena srbijanska politika. Od mitske veličine nacionalnog junaka Gavrilo Princip pretvorio se u ubojicu dvoje nedužnih ljudi.

Za osmi razred danas je u Hrvatskoj u uporabi samo jedan udžbenik, udžbenik autora Ive Perića.⁴⁰ Srbi se u njemu uistinu spominju u dosta negativnom kontekstu, ali je redovito riječ o srbijanskim političarima i Srbiji, a ne o Srbima kao narodu. Ipak, već i tako često spominjanje srpskih i "velikosrpskih" političara ili "srpskih" žandara u negativnom kontekstu kod učenika zasigurno izaziva negativne konotacije o Srbima u cjelini. Perićevo isključivo nabranje negativnih stvari i isticanje negativnih strana u odnosima među Srbima i Hrvatima nije u funkciji pomirenja. To je i najveći problem udžbenika (a još više programa prema kojem je udžbenik upisan) - nema niti jednog pozitivnog primjera u hrvatsko-srpskim odnosima. Za razliku od socijalističkog vremena, kad se govorilo isključivo o "bratstvu i jedinstvu", i kad su se negativne strane hrvatsko-srpskih odnosa posve zanemarivale, kad se o njima se nije smjelo niti natuknuti, u ovom se programu i Perićevu udžbeniku koristi posve suprotan predznak. S druge strane, zanemaruje se objašnjavanje uzroka problema u hrvatsko-srpskim odnosima ili se neki uzroci prikazuju zamagljeno i čak iskrivljeno. Na taj se način također pojačava postojeći negativan stereotip. Je li riječ o nehoteičnom ili namjernom prešućivanju, teško mi je prosuditi. Budući da je Ivo Perić bio autor udžbenika i u doba socijalističke Hrvatske i doktor je povijesnih znanosti, moglo bi se pretpostaviti kako je ipak riječ o namjernom "zaboravljanju".

³⁹ Opširnije v. Nikša Stančić, "Problem 'Načertanija' Ilije Garašanina u našoj historiografiji", *Historijski zbornik*, XXI-XXII, Zagreb 1968.-69., str. 179-196; Damir Agičić, *Tajna politika Srbije u XIX. stoljeću*, Zagreb 1994.

⁴⁰ Ivo Perić, *Povijest 8*, Zagreb 1996.

Iako je nastojao uglavnom ne ocjenjivati povijesne procese, događaje i osobe, Periću se ipak "potkrala" i poneka ocjena. Primjerice, u lekciji naslovljenoj *Antirežimske manifestacije u Hrvatskoj nakon krvoprolića u Narodnoj skupštini* ističe kako je Beograd "društveno necivilizirana i moralno nezdrava sredina".⁴¹ Očito su ovaj navod, kao i sljedeća rečenica "Vijest o tom barbarskom zločinu obišla je svijet i izazvala zgražanje", te jedna od posljednjih rečenica iz prethodne lekcije ("Atentat u Narodnoj skupštini u Beogradu (20. lipnja 1928.) pokazao je krajnju brutalnost velikosrpske hegemonije u Kraljevini SHS") bili dovoljni specijalnim izvjestiteljima Misije OESS-a u Hrvatskoj da u svom *Specijalnom izvješću o obrazovanju* u proljeće 1998. generaliziraju kako se u hrvatskim udžbenicima iskazuje netolerancija prema drugim narodima, "pogotovo prema Srbima, koji su, kad ih se i spominje, vrlo često nazivani pogrdnim imenima poput 'barbarski', 'necivilizirani', 'brutalni' itd."⁴² U ovom konkretnom slučaju ipak je autor udžbenika u pravu? Zar ubojstvo dvojice i ranjavanje nekolicine drugih zastupnika iz protivničke političke stranke usred parlamenta nije "barbarski čin"? I zar velikosrpska hegemonija nije bila "brutalna", ne samo prema Hrvatima već i prema pripadnicima ostalih naroda u kraljevskoj Jugoslaviji? Ponavljam, problem nije u tome što se ovi ili neki drugi događaji tako ocjenjuju, nego u tome što se inzistira gotovo isključivo na negativnim iskustvima hrvatsko-srpskih odnosa.

Slično je i s ostalim problematičnim i osjetljivim mjestima u Perićevu udžbeniku. Autor dosljedno govori o velikosrpskoj hegemoniji, nasiljima režima, četničkim zločinima (doduše, ne zanemaruje pri tome ni ustaške i partizantske), zapostavljenosti i nesigurnosti Hrvata u drugoj Jugoslaviji, te velikosrpskim zločinima u posljednjem ratu. Sve su to činjenice koje imaju svoju potvrdu u povijesnim izvorima. No, problem je u tome što se u udžbeniku ne kaže da su Hrvati ipak živjeli u toj i takvoj Jugoslaviji, postizali uspjehe i održali se, brojčano čak povećali, izgrađivali ceste i mostove, selili sa sela u gradove i - unatoč svim nedaćama - doživjeli napredak. Istina je da im nije bilo lako. Živjeli su u totalitarnim režimima (pseudoparlamentarnom režimu do 1929., potom nekoliko godina pod otvorenom diktaturom kralja Aleksandra i napokon više od četrdeset godina u režimu komunističke Jugoslavije). No, uspjeli su očuvati svoju nacionalnost, jezik, kulturu, vjeru, državnost... S druge strane, u udžbeniku se stvara privid kako su u tim totalitarnim režimima stradavali samo Hrvati.

Velik problem nastaje i zbog činjenice da mnogi pridjev "velikosrpski" danas u Hrvatskoj čitaju kao "srpski" i onda uistinu neke rečenice u Perićevu udžbeniku ne doprinose dobrosusjedskim odnosima.⁴³

Ostali balkanski narodi

O ostalim balkanskim narodima u hrvatskim udžbenicima povijesti za osnovnu školu ne uči se mnogo. Izuzetak su, donekle, Crnogorci. O Crnoj Gori učenici uče ponešto u

⁴¹ Ivo Perić, *Povijest 8*, str. 39

⁴² Martin Mayer - Elena Drodzik, *Specijalno izvješće Misije OESS-a o obrazovanju* (kopija strojopisa u posjedu autora)

⁴³ Primjerice, govoreći o ratu 1991. Perić (*Povijest 8*, str. 116) ističe i sljedeće: "Nastavljajući rat protiv Hrvatske velikosrpske snage su učinile mnogo i premnogo zla u Hrvatskoj. Nošeni mržnjom prema svemu što je hrvatsko i katoličko, velikosrpski agresori su mučili, ubijali, klali i progonili Hrvate i ostale nesrbe, rušili katoličke crkve, uništavali katolička groblja, pljačkali, palili ne samo pojedine kuće Hrvata već i čitava hrvatska sela [...]". U ovoj Perićevoj inačici *akindžije* su *velikosrbi*. No, problem je u tome što je u Hrvatskoj to prevladavajući stereotip o Srbima kao cjelini. Kad se tako unese u školski udžbenik, izgledno je da će se još više učvrstiti.

šestom razredu, ponešto u sedmom razredu - svakako nedovoljno da shvate kako je to područje imalo zaseban povijesni razvoj i da je tamo nastala država i posebna crnogorska nacija. Još je više zapostavljena makedonska povijest i Makedonci.

Ostali se narodi, Bugari, Grci i Albanci pojavljuju povremeno kao predmet interesa autora udžbenika. Niti jedan od ovih pet naroda nije oslikan u dovoljnoj mjeri da bi se mogli stvoriti bilo kakvi stereotipi ili kakva cjelovita slika o njima.

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJESTINST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RAD OVI 31

ZAGREB 1998.

Izdavač
Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Za izdavača
Stipe Botica

Redakcija
Branka Boban
Neven Budak
Mirjana Gross
Franko Mirošević
Iskra Iveljić
Nikša Stančić
Božena Vranješ-Šoljan

Urednički kolegij
Ivo Goldstein
Marijan Matićka
Mario Strecha

Izvršni urednik
Mario Strecha

Adresa uredništva

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb, Ivana Lučića 3
tel. 385 1/ 6120 150, 6120 158, fax. 385 1/ 6156 879

Časopis izlazi jednom godišnje. Izdavanje časopisa sufinancira
Ministarstvo znanosti i tehnologije Republike Hrvatske.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske
br. 6859/1 od 5.X.1982. časopis »Radovi« oslobođen je plaćanja poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Ministarstvu znanosti i tehnologije
Republike Hrvatske pod brojem UP-547/2-84-1984.

Naslovna stranica

Iva Makvić

Prijevod sažetaka

Marina Denona-Krsnik

Kompjutorski slog i prijelom

DENONA d.o.o., Garićgradska 6, Zagreb

Tisak

KRATIS, Vrapčanska 15, Zagreb

Tiskanje završeno u travnju 1999. godine

Naklada

300 primjeraka

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb

UDK 949.75

RADOVI 31

/ [uređivački odbor Ivo Goldstein... et al.]. - Zagreb
: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 1998.

– 340 str. ; 24 cm

– Summaries.

ISBN 0353-295X